

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No.67, 2025

Received: 18/08/2025 Accepted: 04/11/2025

The Status of the Mirza Class in the Iranian Khanate of the Caucasus (1760-1828)

Seyyed Ali Mazinani*

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
s.a.mazinani@atu.ac.ir

Abstract

The Khanates that emerged in the Caucasus after the death of Nadir Shah (1747) up to the Treaty of Turkmenchay (1828) lacked the stability and continuity required to develop their own governmental traditions. In fact, these entities were largely modeled on various aspects of the Safavid state. The central aim of this study is to elucidate the role of the Mirza in these Khanates. To achieve this objective, the paper adopts a descriptive approach to examine the contribution of the Mirza class to the administration of the Khanates from multiple perspectives. The text first discusses the significance of the Persian language in the Persianate Khanates of the Caucasus and subsequently explores the influence of Iran on their systems of knowledge—from the Safavid period to the late Qajar era. The following sections investigate the status and administrative roles of the Mirza, their duties, and the methods of remuneration for their services. Finally, the paper highlights the involvement of the Mirza class in the transition of sovereignty from the Persian Khanates to the Russian Empire.

Keywords: Caucasus, Iran, Bureaucracy, Mirza, Khanate, Tax, Persian Language.

Introduction

In the study of the Iranian Khanates of the Caucasus during the 12th and 13th centuries A.H. (18th–19th centuries C.E.), the field of research has yet to expand sufficiently to encompass their social, economic, political, and administrative structures. The vast linguistic diversity of the region often hinders scholars' efforts to conduct comprehensive studies. Furthermore, the anonymity or limited accessibility of archival sources preserved in Iran, Russia, and Turkey has contributed to this deficiency. To a considerable extent, the region's position as a buffer zone in the conflicts among Iran, Russia, and the Ottoman Empire has led to its recognition mainly as a battlefield rather than as a subject deserving independent investigation.

To date, only two significant studies have dealt specifically with the Khanates. The first is *A Study on Feudal Relationships in Azerbaijan and Armenia from the 16th to the Beginning of the 19th Century* by Ilia Petroshevskii (1949), which provides valuable information on the Iranian Khanates of the Caucasus. However, its principal shortcoming lies in its adherence to the Stalinist historiographical framework, which aimed to reinforce the newly fabricated identity of the Azerbaijani Republic and to incorporate all the territories of Arran and Shirvan into it.

The second major work is *The Khanate of Erevan under the Qajar Rule: 1795–1828* by George A. Bournoutian, an extensive and methodologically sound study that explores the social, political, economic, and administrative aspects of the region. This research, which originated as Bournoutian's Ph.D. dissertation in 1974 and culminated in its final publication in 1992, remains one of the most comprehensive accounts of the administrative structure of the Erevan Khanate and serves as a valuable model for studying other Khanates.

* Corresponding author

Nevertheless, the origin, role, and income of the Mirza class were not addressed as an independent topic in that work, leaving a gap that still awaits systematic scholarly investigation.

Materials and Methods

To achieve this goal, the present study adopts a descriptive-analytical approach aimed at outlining the contribution of the Mirza class in the administration of the Khanates from various perspectives. This method enables a systematic review of the historical sources, tracing the Mirzas' administrative, educational, and fiscal roles within the socio-political framework of the Iranian Khanates of the Caucasus.

Research Findings

This study seeks to fill the existing research gap, and its findings can be summarized as follows:

The administrative structure of the Iranian Khanates of the Caucasus was essentially a scaled-down replica of the Safavid bureaucracy. Unsurprisingly, Persian remained the dominant language of governance and elite communication in the Khanates well into the twentieth century. Moreover, the region's educational system followed the Iranian model: students received their elementary education locally and then attended madrasas in cities such as Rasht, Ardabil, Qom, and Isfahan. Those who aspired to attain the rank of mujtahid continued their studies in Shiite howzeh seminaries in Iraq.

The educational curriculum of the Khanates was heavily influenced by classical Persian texts such as Tarassol, Jame'-e Abbasi, and Kaskol-e Sheikh Bahai. Among the graduates of madrasas and howzeh schools, some entered the religious hierarchy, while the majority preferred administrative careers as Mirzas. A number of these graduates attended the Diwan-e Shahi (Royal Chancery) in Ardabil, where they received specialized training designed to develop competent bureaucrats.

The Mirza class could ultimately serve in various governmental departments—including the chancery, the court, and religious offices—or in private enterprises, where elites managed tax farming of public revenues or the Khan's estates under fixed contracts. A Mirza was expected to demonstrate proficiency in several areas: elegant poetry, mastery of the Siaqat script, negotiation and diplomatic skills, knowledge of astronomy for auspicious timing, and at times even military leadership.

Two principal modes of remuneration were common for Mirzas. The first involved levying specific and regular taxes such as Mizayane, Qoluqi/Tahvilani/Khendmatane, Vazirlik, Tornakilik, Rusum, Bazarlik, and Jawalpoli. The second method entailed granting land—either in the form of toyul (fief) or molk (private property)—from the rural or pastoral holdings of the Khan. Consequently, the annual income of a senior Mirza seldom fell below 500 rubles.

Following the decline of the Iranian Khanates of the Caucasus, some Mirzas accompanied their patrons in exile to Iran, while others who remained in their homeland offered their services to the Russian administration. The latter group served Russia in two crucial ways: first, by transferring administrative and fiscal records into Russian hands to facilitate efficient taxation and revenue collection; and second, by compiling historical accounts of the Khanates at the request of Russian officials, thereby providing their new rulers with a historical understanding of the recently conquered territories.

Discussion of Results and Conclusion

Following the collapse of Safavid rule in 1721, the Caucasian provinces were plunged into a period of political uncertainty, compounded by the military incursions of the Ottoman and Russian empires and the centrifugal ambitions of local magnates. Despite this political instability, most social institutions within this region of the Persianate world remained intact and functional.

In the sphere of bureaucracy, the Mirza class successfully preserved its administrative role, largely due to the deeply rooted bureaucratic traditions inherited from Iranian models of statecraft and chancery administration. The local Mirzas of the Caucasus typically received their education in major Iranian cities such as Rasht, Qom, Isfahan, and Kerman, or within local institutions that followed the Iranian educational curriculum. When assigned official duties, these bureaucrats carried out their work entirely in Persian, within an administrative framework that was fundamentally shaped by the Persian language and bureaucratic norms.

Furthermore, the Mirzas' hierarchical ranks, privileges, and sources of income were modeled on the Iranian chancery system, reflecting the continuity of Persian bureaucratic culture across the region. This Persianate administrative legacy persisted up until the eve of the annexation of the Caucasus by the Russian Empire in 1828. Following annexation, the Russian authorities deliberately sought to suppress Iranian cultural and administrative influence throughout the newly conquered territories.

پژوهش‌های تاریخی

سال هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۶۷)، ۱۴۰۴، ص ۷۹-۹۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۵/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۱۳

مقاله پژوهشی

جایگاه طبقه میرزایان در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز (۱۱۷۳-۱۲۴۳ق/۱۷۶۰-۱۸۲۸م)

سیدعلی مزینانی* ، استادیار تاریخ، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
s.a.mazinani@atu.ac.ir

چکیده

در حد فاصل قتل نادر شاه افشار (۱۱۶۰ق/۱۷۴۷م) تا امضای عهدنامه ترکمانچای (۱۲۴۴ق/۱۸۲۸م) در جنوب قفقاز نُه خان‌نشین (باکو، تالش، شیروان، قبه، قره‌باغ، شکلی، گنجه، ایروان، نخجوان) از بطن سه بیگلربیگی دوره صفوی-افشاری یعنی شیروان، قره‌باغ و ایروان (چخورسعد) متولد شدند. این خان‌نشین‌ها آن قدر ثبات و امتداد نداشتند که سنت‌های خاص خود را پایه‌گذاری کنند. آنان در اغلب زمینه‌ها از جمله دولت‌داری و ساختار حاکمیتی امتداد همان الگوهای دوره صفوی بودند. مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که میرزایان در ساختار حاکمیتی این خان‌نشین‌ها چه جایگاهی داشتند. برای دستیابی به پاسخ این پرسش، با اتکا بر رهیافت توصیفی-تشریحی سعی شده طی این بررسی جنبه‌های مختلف نقش‌آفرینی میرزایان در این خان‌نشین‌ها ترسیم شود؛ از این‌رو مقاله حاضر ابتدا ریشه‌های زبان فارسی در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز را ترسیم و در مرحله بعد جایگاه ایران در نظام دانش خان‌نشین‌ها را با برشمردن نمونه‌های موردی از دوره صفویه تا پایان دوره قاجار بررسی می‌کند. سپس به جایگاه میرزایان در ساختار حاکمیتی خان‌نشین‌های ایرانی از نظر شأن و دستگاه محل خدمت پرداخته می‌شود. در گام بعدی شرح وظایف میرزایان و شیوه پرداخت مواجب آنان به تصویر کشیده می‌شود. در فراز پایانی نیز نقش این میرزایان ایرانی در انتقال حاکمیت از خان‌های محلی به امپراتوری روسیه ترسیم خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: قفقاز، ایران، دیوان‌سالاری، میرزا، خان‌نشین، مالیات، زبان فارسی.

* نویسنده مسئول

مقدمه

می‌تواند به‌عنوان الگویی برای بررسی همه‌خان‌نشین‌ها استفاده شود؛ باین‌حال خاستگاه و نقش و مواجب میرزایان در آن به‌طور جداگانه موضوع پژوهش نبوده و جای مطالعه‌ای مستقل درباره‌ی این موضوع هنوز خالی است.

ریشه‌های دیوان‌سالاری در جنوب قفقاز

به‌عنوان یک اصل پذیرفته‌شده، ریشه‌های دیوان و دیوان‌سالاری در جهان اسلام به دو منشأ اصلی یعنی شاهنشاهی ساسانی و امپراتوری بیزانس بازمی‌گردد. با ظهور مغولان تغییری بنیادی در تسلط زبان فارسی و ایرانی‌ها بر دیوان‌سالاری رخ نداد؛ اما سنت تقسیم بدنه حاکمیت به دو بخش دیوان ترک (نظامیان) و دیوان تاجیک (دیوانیان) از زمان آنان آغاز شد. این تقسیم‌بندی، منصب‌ها و شرح‌وظایف در آن تا به حال موضوع بررسی‌های علمی بسیاری بوده است و به نظر می‌رسد برخی از ابهام‌های موجود در آن هرگز رفع نشود (رویمر، ۱۳۷۹؛ میرجعفری، ۱۳۷۵؛ Manz, 2007). بر همین اساس در امپراتوری عثمانی نیز تا پیش از قرن نوزدهم میلادی سازوکار دیوان‌سالاری کاملاً برگرفته از الگوی ساسانی و صورت‌های تغییرشکل‌یافته ایرانی آن بود (شاو، ۱۳۷۲، ص. ۲۰۴-۲۰۵). به‌این‌ترتیب، مستقر بودن الگوهای ایرانی دیوان‌سالاری در آسیای مرکزی و قفقاز به‌عنوان مناطقی پیرامونی در جهان اسلام نیز امری منطقی است. مهم‌ترین مصداق این واقعیت در قفقاز را باید در اتکا دیوان‌سالاری و طبقه میرزایان و همچنین عموم مردم منطقه به زبان فارسی مشاهده کرد؛ برای نمونه، *نزهة المجالس* اثر میرزا خلیل شیروانی حاوی ۴۱۳۹ رباعی فارسی از ۳۰۰ شاعر ساکن شمال غرب ایران است. از این میان، ۵۵ تن از شعرا آن‌سوی ارس و در ولایات شیروان و اران و گرجستان ساکن

مطالعات در حوزه خان‌نشین‌های ایرانی در قفقاز سده‌های دوازدهم و سیزدهم هجری و هجدهم و نوزدهم میلادی هنوز به سطح بررسی ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و حاکمیتی خود این خانات وارد نشده است. فراوانی تنوع زبانی در این منطقه از جمله موانعی است که اجازه مطالعاتی تا این حد خرد را نمی‌دهد. ناشناخته بودن یا محدودیت دسترسی به منابع آرشیوی موجود در ایران، روسیه و ترکیه دلیل دیگری است که می‌توان برای این موضوع برشمرد. از همه مهم‌تر نقش اساساً حائل این منطقه در زدوخوردهای ایران و روسیه و عثمانی باعث شده اغلب بدان فقط به‌عنوان میدان نبرد توجه شود تا موضوع مستقلی برای پژوهش. تاکنون دو پژوهش اساسی فقط به خود این خان‌نشین‌ها اختصاص داشته است. یکی اثر پتروشفسکی است که محتوی اطلاعاتی کمیابی درباره خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز است (Petrushevsky, 1949)؛ البته اشکال اصلی این اثر این است که شدیداً تحت‌تأثیر تاریخ‌نگاری استالینی به نگارش درآمده است که در آن زمان اراده داشت در چهارچوب سیاست‌های مداخله‌گر شوروی به هویت نوپدید جمهوری آذربایجان عمق تاریخی داده و آن را به‌تمامی سرزمین‌های اران و شیروان و آذربایجان تسری دهد. پژوهش دیگر، اثر برونوتیان یکی از جامع‌ترین پژوهش‌های ممکن روی ساختار اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و حاکمیتی در قفقاز است و فراتر رفتن از آن تا مدت‌ها مشکل به نظر می‌رسد (Bournoutian, 1992). این پژوهش که ابتدا به‌شکل رساله دکتری برونوتیان در سال ۱۹۷۴ منتشر و تا سال ۱۹۹۲ که نسخه نهایی آن به‌عنوان کتاب منتشر شد شاهد ویراست‌های مختلف بود. در این اثر، ساختار حاکمیتی ایروان با دقت ترسیم شده و

عثمانی شاگردی کرده بودند (Mirza Adigozal Beg, 2004, p. 157). مطابق تذکره نواب اثر نواب که در دهه ۱۳۰۰ق/۱۸۸۰م به نگارش درآمد و در دهه ۱۳۳۰ق/۱۹۱۰م به چاپ رسید از ۹۰ شاعر منطقه قره‌باغ در قرن سیزدهم هجری/نوزدهم میلادی ۴۴ نفر دارای شعر فارسی یا مسلط به زبان فارسی بودند (نواب، ۱۹۱۳م). ریاض العاشقین اثر مجتهدزاده قره‌باغی نیز در دهه ۱۳۲۰ق/۱۹۰۰م منتشر شد و محتوی احوالات ۷۹ شاعر قره‌باغی در قرن دوازدهم هجری/نوزدهم میلادی است که ۳۶ تن از آنان حتی پس از سلطه روسیه بر منطقه نیز به‌طور موازی اشعار ترکی و فارسی می‌سروده‌اند و حتی از برخی نیز فقط مفردات فارسی آنان باقی مانده بوده (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳).

ایران در نظام دانش اهالی خان‌نشین‌ها

در طی سده‌های دهم تا چهاردهم هجری/شانزدهم تا نوزدهم میلادی و به‌ویژه تا پیش از سلطه کامل روسیه بر قفقاز در سال ۱۲۴۴ق/۱۸۲۸م برای این منطقه مراجع اصلی در همه حوزه‌های تمدنی یکی از دو کشور ایران و عثمانی بود. نظام دانش نیز استثنایی بر این قاعده نبود. در سراسر جنوب قفقاز در طی این مدت مرکزی علمی یا فقهی که در سطح جهان اسلام شاخص باشد به چشم نمی‌خورد. علما و فقه‌های این منطقه اغلب تحصیلات ابتدایی را در مراکز و با طرح درس‌هایی طی می‌کردند که کاملاً از الگوهای ایرانی-شیعی نسخه‌برداری شده بود و پس از آن برای تحصیل در سطوح عالی‌تر بیشتر به ایران و گاهی به عثمانی (عتبات در عراق) مراجعه می‌کردند.

در دوره صفوی با توجه به اینکه جنوب قفقاز در قالب سه بیگلربیگی شیروان، قره‌باغ و چخورسعد و یک والی‌نشین گرجستان، رسماً بخشی از خاک ایران

بوده‌اند (شیروانی، ۱۳۷۵، ص. ۱۹). مروری بر پیشه این شعرا و مشاهده عنوان‌هایی چون سقا، عصفور (گنجشک‌فروش)، اکاف (پالان‌دوز)، سراج، جاندار (محافظ و پاسبان)، دفترخوان، کاغذی و کحال (چشم‌پزشک) به‌خوبی گویای عمق رواج زبان فارسی در این منطقه است (شیروانی، ۱۳۷۵، ص. ۲۱). این ویژگی البته به قرن هفتم هجری و دوران نگارش نزهة المجالس محدود نیست. حتی در قرن دوازدهم هجری و پس از مدت‌ها حضور مستمر ترک‌ها و ترکمانان در منطقه عباسقلی آقا باکویی (قدسی) روشن می‌کند که: «حوض و لاهج و قشونلو در شیروان و برمک و ششپاره و جزو پایین بدوق در قبه و تمام مملکت باکو سوای شش قریه تراکمه همین زبان تات را دارند معلوم که اصل ایشان نیز از فارس است» از آن سو هم «باقی محلات طبرسران را زبان دیگر است و چهار قریه دیگر که مغارتی و مراغه و خوچنی و جراخ باشد و همه قرایای الوس و تراکمه در طرفین دربند و خود آن شهر و محالات تیپ و مسکور و شابران و خود شهر قبه و باقی محالات و شهر شیروان با سالیان و شش قریه تراکمه در باکو و همه مملکت شکی ترکی زبانند که غالباً از نسل ترکمان و مغول و تاتار بوده‌اند» (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۹)؛ البته زبان ترکی اهالی نیز به اعتقاد باکویی چیزی بین ترکی عثمانی و ترکی جغتایی است (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۹)؛ بنابراین، هویت مستقل خود را دارد. در عصر خان‌نشین‌های ایرانی اسب تاختن در نوروز و خرجی عید نوروز دادن از طرف خان به زیردستان کاملاً رواج داشته است (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۵۱، ۱۷۸). استفاده از استعاره‌ها، اصطلاحات و داستان‌های شاهنامه نیز فراوان به چشم می‌خورد (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۵، ۱۱۳). حتی در آثار میرزایانی مثل ادی‌گوزل بیگ که نزد کاتبان

بود که در اصفهان نزد علامه آقا حسین خوانساری و محمدتقی مجلسی شاگردی کرد و سپس برای تکمیل دانش فقهی خود به نجف رفت و در حوزه علوم معقول و منقول به استادی صاحب‌سبک تبدیل شد. وی در دوران شاه سلطان حسین از دنیا رفت (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۲۱۲).

با سقوط حکومت صفوی، روسیه و عثمانی در سال ۱۱۳۶ق/۱۷۲۴م طی قراردادی منطقه قفقاز را میان خود تقسیم می‌کنند (Bournoutian, 2001, Doc. 127, p. 121-122). اینجا فرصت مداخله در منطقه برای عثمانی فراهم شد و البته آنان ابزار لازم برای این کار را نیز در اختیار داشتند. برای جمعیت‌های سنی‌مذهب ساکن در قبه، شیروان و شکی این عثمانی بود که منشأ دانش و مرجع سیاست به شمار می‌رفت. در همین دوره ما شاهد ظهور شخصیت داوود مسکوری هستیم که فردی با دانش فقهی حنفی و صاحب مدرسه است. او رهبری قیام علیه شیعیان منطقه را بر عهده می‌گیرد و بعد از کشتار جمعیت‌های شیعی در شابران، قلعه خداد و شماخی در دهه ۱۱۳۰ق/۱۷۲۰م، از طرف دربار عثمانی حکم ولایت شیروان به نام او صادر می‌شود (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۲۶-۱۲۷). با وجود بی‌ثباتی اوضاع سیاسی و اجتماعی در ایران جریان آمد و شد اقامتی-تحصیلی همچنان به قوت خود برقرار می‌ماند. میرزا ابوالقاسم ایروانی فرزند میرزا محمد برای آموختن علوم عقلی به اصفهان مهاجرت می‌کند و پس از آن نیز برای تکمیل علوم عقلی به عتبات می‌رود. او بعدها در کسوت طبیب عباس میرزا مشغول خدمت می‌شود و در تبریز به سال ۱۲۳۷ق/۱۸۲۱م از دنیا می‌رود (مولایی، ۱۳۹۹، ص. ۶۵). ملا محمد بن ملا نجفعلی باکویی دیگر میراث‌دار نظام دانش ایرانی-شیعی است که در خان‌نشین باکو معلم میرزا محمد خان ثانی، خان باکو،

بود شاهد رفت و آمدهای اقامتی-تحصیلی بسیاری بوده‌ایم. اوغورلوخان زیاداغلی فرزند محمدقلی خان زیاداغلی، بیگلربیگی قره‌باغ، برای مدتی در شهر قم به‌عنوان داروغه خدمت می‌کرد و در عین حال نزد یکی از علمای آن شهر به نام مولانا عبدالرزاق تحصیل علم می‌کرده. اوغورلو خان بعد از فوت عمویش مرتضی‌قلی خان در سال ۱۰۷۴ق/۱۶۶۳م به مقام بیگلربیگی قره‌باغ منصوب شد (تربیت، ۱۳۷۷، ص. ۲۶۳). در کنار قم، اصفهان نیز در جایگاه پایتخت محل مراجعه شمار فراوانی از نخبگان قفقازی بود. حسین بیگ قبه‌ای بعد از آنکه به لطف برخی اشراف وفادار به پدرش از قتل‌عام‌های صورت گرفته بر سر مقام اوسمی‌گری در میان قیتاق‌های داغستان جان سالم به در برد، ابتدا به روستای رودبار در منطقه سالیان رفت و سپس از آنجا به اصفهان آمد. حسین بیگ، از شاه سلیمان صفوی حکم حکومت بر قبه را دریافت کرد و خانات قبه را بنیان نهاد. پس از بازگشت از اصفهان به قبه کارهایی انجام داد که برخی از آن‌ها گویای تأثیرپذیری عمیق او از نظام دانش ایرانی-شیعی دوره صفوی است. وی قلعه خداد را به‌عنوان مرکز حکومت خود بر پا ساخت تا در مقابل دست‌اندازی سایر قیتاق‌ها، قلموق‌ها و آوارها پناهگاه محکمی داشته باشد. مهم‌تر آنکه کاخ خود در خداد را کاملاً مطابق با الگوهای ایرانی ساخت و مذهب تشیعی را که در اصفهان پذیرفته بود در خان‌نشین خود رسمیت بخشیده و گسترش داد (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۲۴-۱۲۵). در کنار اشراف که شاید بتوان رفت و آمد آنان به مراکز قدرت را عادی دانست، کسانی هم فقط به قصد دانش‌اندوزی به اصفهان مراجعه می‌کردند. محمد بن حسن شیروانی معروف به ملا میرزای شیروانی (۱۰۳۳-۱۰۹۸ق/۱۶۲۳-۱۶۸۶م) از علمای مهم عصر صفوی

کرد و سپس برای تکمیل تحصیلات به عتبات رفت. او در بازگشت به ماساللی مدرسه علمیه تأسیس کرد و در سال ۱۳۰۱ق/۱۸۸۴م از دنیا رفت (مولایی، ۱۳۹۹، ص. ۳۴۳). میرزا ابوالقاسم قاضی (ملک) برای تحصیلات به اصفهان نقل مکان کرد و آنجا از محضر ملا احمد نراقی بهره برد. در همان اصفهان به مقام اجتهاد دست یافت و برای تکمیل دانش خود به عتبات رفت. در آخر نیز به زادگاه خود شهر شوشی بازگشت و به قضاوت نشست (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳، ص. ۳۷۵). آخوند میرزا جلال هم یکی از علمای خوشنام شهر شوشی بود که تحصیلات خود را نزد محمد خان بن ظهیرالدوله (عالم برجسته سلسله شیخیه و از اولین رده‌نویسان بر مدعیات علی محمد باب) در کرمان به اتمام رسانده بود (نواب، ۱۹۱۳م، ص. ۱۸۵). همچنین به‌عنوان نمونه‌ای خاص و غیرحوزوی نیز می‌توان به عباس جوانشیر اشاره کرد که از قره‌باغ هجرت کرد و در سقز کردستان اقامت گزید. در این شهر، او دانش ریاضی را به حد کمال آموخت به‌گونه‌ای که بعد از بازگشت به قره‌باغ به‌عنوان استادی برجسته در ریاضی شناخته می‌شد. او در سال ۱۲۸۳ق/۱۸۶۷م از دنیا رفت. میر محسن نواب، ادیب برجسته شیروانی و صاحب تذکره نواب، دانش ریاضی را نزد وی فرا گرفته بود (نواب، ۱۹۱۳م، ص. ۶۲).

به‌طور کلی نظام دانش در آن زمان متشکل بود از فقه به‌عنوان دانش اصلی و مجموعه‌ای از ادبیات، ریاضیات و طبیعیات دانش‌های مکمل بودند. به همین واسطه کسانی که مدرسه را به اتمام می‌رساند لزوماً همه فقیه و مدرس مدارس دینی نمی‌شدند و بدنه میرزایان، منشی‌ها و مستوفی‌ها نیز از میان همین دانش‌آموختگان تأمین می‌شد (Merlini et al., 2016, p. 50). از این جهت، میرزا احمد خداوری نمونه بسیار برجسته‌ای است. وی که هفت سال در اصفهان علوم

بود. ملا محمد به فرمان فتحعلی خان قبه‌ای، که حکومتش بر خانات باکو اقتدار فائده داشت، کشکول شیخ بهایی را از عربی به فارسی ترجمه کرد که خود گویای منابع علمی-فقهی رایج در منطقه است. این عالم شیعی با حاج محمد چلبی علیجی قلہانی، دیگر عالم اهل سنت ساکن خان‌نشین قبه، در موضوع بررسی تطبیقی فقه شیعه و سنی نامه‌نگاری‌هایی داشت و حاج محمد چلبی بعدها محتوای این نامه‌نگاری‌ها را به کتاب تبدیل کرد (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۲۱۳).

در دوران قاجاریه هم، مرجعیت نظام دانش ایران برای منطقه همچنان ادامه داشت. میرزا احمد پسر میرزا خداوردی در اخبارنامه تصریح می‌کند که در تحصیلات ابتدایی خود در تالش کتاب ترسل (کتاب آموزش الفبا در مدارس ایرانی) و جامع عباسی (در فقه شیعه و نوشته بهاء‌الدین عاملی) را آموزش می‌دیده (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۳۰). در آغاز نوجوانی او، که مصادف با سقوط خانات تالش و سلطه روسیه بر منطقه بود، میرزا خداوردی پسر خود میرزا احمد را در اردبیل به مدرسه ملا ابراهیم برای آموختن علوم فقهی می‌برد و کمی بعد او را در دفترخانه شاهی اردبیل جای می‌دهد تا هم‌زمان اصول خط سیاق و دیوان‌داری را هم بیاموزد (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۸-۱۶۹). میرزا احمد بعد از اتمام تحصیلات اولیه برای تکمیل تحصیل مدتی در رشت اقامت گزید (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۳۴) و سپس به مدت هفت سال در اصفهان تحصیلات حوزوی خود را تکمیل کرد (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۳۵).

همچنان تا دوره مظفرالدین شاه قاجار نیز آثار و میراث نظام دانش ایرانی-شیعی در قفقاز کاملاً پابرجا بود. عبدالکریم لنکرانی متولد ۱۲۱۶ق/۱۸۰۲م در ماساللی لنکران تمام تحصیلات ابتدایی و بخشی از تحصیلات عالی خود را در حوزه علمیه اردبیل سپری

نظامیان)، هر دو جزء منصب‌های در اختیار میرزایان بود (Bournoutian, 1976, p. 109-110). دادگاه‌های عرف که خان آن را اداره می‌کرد هم، نیاز به میرزایان به‌عنوان نیروی اجرایی داشت (Bournoutian, 1976, p. 107). «کلانتر» (در دید غربی‌ها شهردار) نیز که مسئولیت اعمال قانون، نظارت بر بازار به‌ویژه از جهت ارزاق عمومی، ثبت و نگهداری آمار و علت مرگ متوفیان، و گردآوری مالیات اصناف را بر عهده داشت (Bournoutian, 1976, p. 111-112) بی‌گمان برای امور دفتری و دیوانی خود به شماری میرزا وابسته بود. از میان دیگر مقام‌های شهری نیز «داروغه»، «محتسب»، «میرآب» و «اوستاباشی» (رئیس اصناف) (Bournoutian, 1976, p. 110) را می‌توان نام برد که چه بسا کمتر از میان میرزایان انتخاب می‌شدند؛ اما بی‌شک به میرزایانی برای امور دفتری خود نیازمند بودند. خارج از شهر ایروان، دیگر محال‌ها را «میربلوک‌ها» اداره می‌کردند. میربلوک‌ها نمایندگان داشتند به نام «نایب» که در روستاهای مختلف می‌گشتند تا دستورها و درخواست‌های میربلوک را به مردم محلی ابلاغ کنند. نایب‌ها هم در جوامع کمابیش بزرگ‌تر روستایی «ناظر» منصوب می‌کردند که هر یک چند نوکر در اختیار داشت و اعمال دیدگاه‌های حکومت از خلال آنان صورت می‌گرفت. سرکرده تمامی میربلوک‌ها، «میربلوک‌باشی» نام داشت که در ایروان مستقر بود و همه میربلوک‌ها در برابر او مسئول بودند (Bournoutian, 1976, p. 115-116).

در خان‌نشین نخجوان که بعد از ۱۲۲۰ق/۱۸۰۶م زیر نظر مستقیم عباس میرزا اداره می‌شد دو مقام مالی به نام‌های «تحویلدار» (مسئول انبار) و «پیک» (مسئول رساندن دستوره‌های خان اهالی) وجود داشت (Merlini et al., 2016, p. 45). میربلوک‌ها هم از

معقول و منقول تحصیل کرد و سرانجام در دستگاه میرعباس بیگ تالش به میرزایی مشغول شد (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۳۵).

ساختار حکومتی خان‌نشین‌ها و جایگاه میرزایان

دستگاه اجرایی خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز نسخه کوچک‌تر دیوان‌سالاری صفوی بود که می‌توان برای آن چهار شاخه اصلی در نظر گرفت: دیوان، دربار خان، تشکیلات نظامی، تشکیلات مذهبی (Bournoutian, 1976, p. 104). کسانی که مدرسه را پشت سر گذاشته و توان اداره خدمات میرزایی را داشتند به‌طور بالقوه می‌توانستند نامزد پیوستن به هر سه شاخه دیوان، دربار و تشکیلات مذهبی باشند^۱ و بر صدر دیوان، میرزای ارشد/صاحب دیوان/وزیر/خزانه‌دار تکیه می‌زد. آخرین میرزای ارشد تا قبل از سلطه روسیه در خان‌نشین ایروان، میرزا اسماعیل (Bournoutian, 1976, p. 109-110)؛ در خان‌نشین قره‌باغ، میرزا جمال جوانشیر (جوانشیر، ۱۳۸۳، ص. ۵۷-۵۹)؛ در خان‌نشین شکی، میرزا جلیل (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 43) و در خان‌نشین شیروان، میرزا حسین (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 16-17) بود. شایان ذکر است از لحاظ سلسله‌مراتب حاکمیتی میرزایان ارشد بعد از شخص خان و بیگ‌ها در رده سوم اهمیت قرار داشتند (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 207-208).

در دیوان ایروان بعد از صاحب‌دیوان، «محصل بیگ» (حسابدار مالیات گردآوری‌شده از محال‌ها) و «لشکرنویس» (مسئول نگهداری سوابق و آمار

۱. خود میرزا جمال جوانشیر در تشکیلات نظامی هم خدمت کرد (نک: جوانشیر، ۱۳۸۲، ص. ۵۷-۵۹). میرزا بیگ بیات دربندی نیز در حکومت فتحعلی خان قبه‌ای دست‌کم یک مأموریت نظامی داشت (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۶۶-۱۶۷).

میزان و داروغگی را در مقاطعه خود داشت؛ رنگریزی، صابون‌پزی و حمام در مقاطعه هاراتون پسر وارطان بود؛ مالیات نعل کردن احشام در مقاطعه حسین‌علی بود؛ مالیات تولید و فروش شمع در فت‌داغ هم در مقاطعه حسین و حسن بود (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 26-28). درست همین سازوکار مقاطعه‌سپاری‌ها در خان‌نشین نخجوان هم برقرار بود (Merlini et al., 2016, p. 125). طبیعتاً مقاطعه‌داران قهاری مانند کیچیم خانم، مریم‌قلی، کربلایی حسن، آقا میرزا یا هاراتون خودشان را با پرداختن به امور دفتری نمی‌آزردند و مجموعه‌ای از میرزایان را برای محاسبه، ثبت و گزارش درآمدها در استخدام داشتند.

دربار خان، به معنی اهل منزل و کارهای شخصی او، از دیگر مراکز جذب میرزایان بود. درباره خان‌نشین ایروان، دربار به دو بخش بیرونی و اندرونی تقسیم می‌شده. در بخش بیرونی، آشپزخانه با چهار منصب «آشپزباشی»، «آبدارباشی»، «قهوه‌باشی»، «انباردار» در رده اول اهمیت قرار داشته است. بعد از آن اصطبل جای می‌گرفت که «اصطبل‌باشی»، «قاطرباشی» و «شترباشی» رکن‌های آن بودند. بعد از این دو بخش نیز «باغبان‌باشی»، «نقاره‌چی‌باشی» و «شکارچی‌باشی» قرار داشتند. دربار شامل کارگاه‌های تولید پارچه و ظروف و لوازم‌خانگی هم بود که به آن‌ها «بیوتات» گفته می‌شد و زیر نظر اوستاباشی بیوتات اداره می‌شد. اندرونی دربار هم طبیعتاً شامل حرم بود که آمار و مخارج آن ناظری داشت که به عنوان «آقا» شناخته می‌شد (Bournoutian, 1976, p. 120). از آن‌سو در دربار مصطفی خان شیروانی هر سه رده نایب، ناظر و سرکار، گماشته خان برای رسیدگی به درآمد محال سالیان به‌عنوان تیول اختصاصی وی بودند؛ بنابراین برخلاف ایروان که در

میان تاتارهای^۱ معتمد خان انتخاب می‌شد و وظایفی چون نظارت بر ساخت و نگهداری ابنیه عمومی و ابلاغ دستورهای خان به مردم بر عهده آنان بود. هرچند موجب نقد و جنس ازسوی خان به آنان می‌رسید؛ ولی بیشتر درآمدشان از طریق روستاییان تأمین می‌شد. برای هر عروسی هم باید به آنان مبلغ خاصی برای کسب اجازه و دعای خیر پرداخت می‌شد (Merlini et al., 2016, p. 46). هم تاتار بودن میربلوک‌ها و هم دریافتی‌های دوره‌ای آنان از روستاییان باعث می‌شده که از در استخدام داشتن میرزاها بی‌نیاز نباشند.

میرزایان به‌غیر از دیوان، امکان ارائه تخصص خود به بهره‌برداران خصوصی را نیز داشتند. مهم‌ترین منابع درآمدی خان در خان‌نشین‌های شیروان و شکی، قراردادهای مقاطعه‌کاری و اجاره‌سپاری بود که در زمینه منابع باثباتی چون تولید ابریشم، کشتارگاه، فروش توتون، فروش عرق، صابون‌پزی، حق ماهیگیری از رودها، راهداری، بازار فروش احشام، میزان (ترازوی بازار) و حق فروش ریواس اجرا می‌شد. کیچیم خانم در خان‌نشین شکی، دباغی را در مقاطعه خود داشت؛ سارا بیگم، همسر کلنل کوچیک‌آقا، دلال‌خانه (بازار خریدوفروش اسب) را در مقاطعه داشت؛ مریم‌قلی، شهروند اهل نوخا (مرکز خان‌نشین شکی)، تولید و فروش عرق را در مقاطعه داشت؛ همچنین راهدارخانه و کشتارگاه و حمام به کربلایی حسین، اهل نوخا، مقاطعه داده شده بود (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 154-159). در شیروان آقا میرزا، شهروند فت‌داغ، راهدارخانه،

۱. عنوان «تاتار» در اصل به مسلمانان شمال دریای سیاه در منطقه کریمه اشاره داشت و روس‌ها بعد از ورود به جنوب قفقاز در زمان پتر اول (دهه ۱۷۲۰م) عیناً همین عنوان را به مسلمانان قبه، شماخی، باکو، شیروان و سایر خان‌نشین‌ها نیز اطلاق کردند.

معنا که تقریباً از هر ۲۱ خانواده در نخجوان یک خانواده، میرزا یا روحانی بوده است.

خدمات و مواجب میرزایان

با وجود نُه خان‌نشین محلی که به معنای حیات نُه دربار و دیوان جداگانه در منطقه جنوب قفقاز است اطلاعات موجود درباره میرزایان و اهل دیوان را باید به دشواری از میان اسناد و نسخ بیرون کشید. همین اطلاعات موجود هم طبیعتاً درباره میرزایان ارشد و به‌ویژه آن دسته است که در تدوین تاریخچه محلی خان‌نشین‌ها پس از سلطه روسیه و به دستور روس‌ها مشارکت داشته‌اند. درباره میرزاهای رده پایین‌تر تقریباً چیزی در منابع دیده نمی‌شود.

در خان‌نشین قره‌باغ میرزا پناه، متخلص به واقف، مشهورترین چهره در حوزه مدنظر ماست. او متولد منطقه قازاخ در جنوب گرجستان بود. ظاهراً در همان منطقه قفقاز به تحصیل پرداخت و به جایگاهی رسید که در میان مردم زبانزد شده بود «هر باسواد ملا پناه نمی‌شود» (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳، ص. ۲۷۹). بعد از ورود به دستگاه ابراهیم خان جوانشیر در سال ۱۱۸۴ق/۱۷۶۶م (نواب، ۱۹۱۳م، ص. ۳)، توانست تا رده میرزای ارشد ارتقا یابد و به مشاور امین وی تبدیل شد (Mirza Adigözal Beg, 2004, p. 188).

او در کنار میرزایی، ادیب و شاعری برجسته در هر دو زبان ترکی و فارسی بود و این توانمندی را در جریان محاصره شوشی توسط آقا محمد خان قاجار در مناظره ادبی با او به نمایش گذاشت (قره‌باغی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸۰). از سویی دیگر، منجم معتمد خان نیز بود؛ هرچند در جریان حمله ابراهیم خان به خوی، نتوانست شکست مخدوم خود را از جعفرقلی خان دنبلی، حاکم خوی، به درستی پیش‌گویی کند و خودش هم به اسارت درآمد (Mirza Adigözal

آن نایب و ناظر مسئول اجرائیات دیوان بودند، در شیروان نایب، ناظر و سرکار را باید زیرمجموعه دربار دید که درآمد خان از محال سالیان را برای او جمع‌آوری می‌کردند (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 207-208). منصب‌هایی مثل انباردار، اوستاباشی بیوتات، آقا، نایب، ناظر و سرکار به‌واسطه ماهیت محاسباتی و ثبتي خود کاملاً مستعد واگذار شدن به کسانی بود که مهارت‌های میرزایی داشتند.

همه کسانی که در مدارس و سپس حوزه‌های علمیه تحصیل می‌کردند این توانایی را داشتند که بتوانند به عضویت تشکیلات دینی خان‌نشین هم پذیرفته شوند. رده‌های تشکیلات مذهبی از مؤذن شروع می‌شد و بعد از آن تعزیه‌خوان، پیش‌نماز، امام‌جمعه، متولی، واعظ و قاضی قرار داشت و در بالاترین رده به شیخ‌الاسلام ختم می‌شد (Merlini et al., 2016, p. 50). کسانی که مدرسه را تمام می‌کردند و بعد زحمت تحصیل در حوزه را بر خود هموار می‌ساختند، به‌عنوان اصلی اخلاقی، باید وارد تشکیلات دینی می‌شدند؛ چراکه در غیر این صورت عمرشان هدررفته به شمار می‌آمد؛ حتی پول دیوان و دربار حرام دانسته می‌شد (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۳۵)؛ باین‌حال، همیشه شمار بسیاری از تحصیل‌کردگان به‌عنوان میرزا جذب دیوان و دربار می‌شدند.

این همه منصب‌های میرزایی در نزد دیوان، دربار، مقاطعه‌کاران و تشکیلات دینی ما را به این گمان سوق می‌دهد که جامعه میرزایان باید در قفقاز گروه کمابیش پرجمعیتی را تشکیل می‌دادند. در واقع همین‌طور است. در خان‌نشین بسیار کوچک نخجوان ۱۸۷ خانواده میرزا و ۱۶۷ خانواده آخوند و ملا داریم که در مجموع می‌شود ۳۵۴ خانواده، درحالی‌که کل جمعیت این خان‌نشین در سال ۱۸۲۸ق بالغ بر ۷۲۵۳ خانوار می‌شد (Merlini et al., 2016, p. 52)؛ به این

آنجا زیر نظر دبیران عثمانی آموزش دید. به این ترتیب او میرزای زبان ترکی عثمانی شد. زمانی که کوالنسکی، فرماندار مدنی قفقاز و لازارف، فرماندار نظامی قفقاز به نامه‌نگاری‌های شاه گیورگی (۱۲۱۲-۱۷۹۸/۱۲۱۵-۱۸۰۰) گرجستان به پاشاهای عثمانی مشکوک شدند در پی میرزایی مسلط به ترکی عثمانی می‌گشتند و میرزا ادی‌گوزل بیگ را یافتند. او سپس در طول مدت حکومت ژنرال لیسانوویچ بر شورراگل و پمبک در جنوب گرجستان مدتی منشی وی شد. بعد از آن به حکم روس‌ها ادی‌گوزل بیگ وارد دستگاه مهدی‌قلی خان قره‌باغی شد (Mirza Adigözal Beg, 2004, p. 247). از قره‌باغ به جز افراد نامدار گفته شده می‌توان میرزایان دیگری را هم نام برد. از محمدعلی بیگ در اسناد روس‌ها به عنوان دیوان بیگ نام برده شده که چندگاه و چراگاه را به جای موجب در اختیار داشته است (Ermolov & Moglievskii, 2012, p. 197-200). در تلاش‌های ابراهیم خان جوانشیر برای بازی و موازنه سیاسی میان قدرت‌های همسایه فقط می‌توان نام چند تن دیگر از میرزایان را مشاهده کرد. در مراجعت متعدد ابراهیم خان به دربار کاترین دوم (۱۷۶۳-۱۷۹۶/۱۱۷۶-۱۲۱۰م)، می‌توان نام ملا والی و موسی سلطان را به عنوان سفیر مشاهده کرد (Bournoutian, 2001, Doc. 384, p. 322). برای عرض ارادت به سلطان عثمانی، احتمالاً عبدالحمید اول (۱۱۸۷-۱۳۰۲/۱۷۷۴-۱۷۸۹)، ابراهیم خان به آن سو نیز سفرایی اعزام می‌کرد که از آنان نام ملا حسن در نامه‌نگاری‌ها بر جای مانده است (Bournoutian, 2001, Doc. 384, p. 322). میرزا ولی ودادی هم به دربار فتحعلی شاه قاجار مأمور شد که در آنجا به سبب لحن گستاخانه خود به امر شاه به دهانه توپ بسته شد. میر محسن نواب ریشه این

پایان زندگی او هم به دست برادرزاده ابراهیم خان جوانشیر و در طول مدت پناه بردن خان به جازوبلکان رقم خورد، سرنوشتی که خودش آن را پذیرفته بود و اعتراف داشت، کیفر دسیسه‌ها و سیاست‌هایی است که برای حذف بسیار دیگر از عناصر رقیب چیده بوده (قره‌باغی، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۱-۱۹۲). دیگر میرزای برجسته، میرزا جمال جوانشیر صاحب تاریخ قره‌باغ است. او فرزند میرزا محمد و متولد خوجالی در منطقه دیزخ بود. به زبان‌های فارسی و ترکی تسلط داشت و زبان‌های عربی، لگزی و آوار را هم تاحدی می‌دانست. از پانزده سالگی وارد دیوان ابراهیم خان جوانشیر شد. مدتی منشی مخصوص بیگ خانم، همسر ابراهیم خان و خواهر عمه خان آوار، از خان‌های داغستان، بود. بعد از آن به واسطه شرکت در مقاومت دژ شوشی در مقابل محاصره آقا محمد خان قاجار و قتل ملا پناه واقف به مقام میرزای ارشد ابراهیم خان منصوب و وزیر او شد. پس از قتل ابراهیم خان جوانشیر توسط کلنل لیسانوویچ و انتصاب مهدی‌قلی خان به حکومت قره‌باغ به دستور روس‌ها میرزا جمال نیز با توجه به رضایتی که روس‌ها از خدمات او داشتند، در سمت میرزای ارشد مشغول خدمت شد. سرانجام در سال ۱۲۳۷/۱۸۲۲م و از پی گریختن مهدی‌قلی خان قره‌باغی به ایران ژنرال الکسی پتروویچ یرملوف حکم بازنشستگی میرزا جمال را صادر کرد و این مرحله از خدمت او به پایان رسید (جوانشیر، ۱۳۸۲، ص. ۵۷-۵۹). میرزا ادی‌گوزل بیگ، دیگر میرزای برجسته، اهل قره‌باغ و صاحب قره‌باغ نامه است که به همین واسطه از او هم اطلاعاتی در دست داریم. وی در کودکی به واسطه لشکرکشی اول آقا محمد خان قاجار به قفقاز به همراه خانواده‌اش از زادگاهش به آخال‌تسیخ پناه برد و در

رفتار گستاخانه را بی‌ربط به خاستگاه «تراکمه» و دادی نمی‌بیند (نواب، ۱۹۱۳م، ص. ۱۷-۱۸)

در خان‌نشین قبه و در دوران فتحعلی خان قبه‌ای، قوی‌ترین حاکم این خان‌نشین، می‌توان نام میرزا بیگ بیات دربندی را به‌عنوان میرزا مشاهده کرد. فتحعلی خان که بعد از شکست از ارتش مشترک شیروان و داغستان در نبرد گامیشوان در سال ۱۷۷۴م رو به دربار روسیه آورد و سعی کرد با اعزام میرزا بیگ بیات دربندی کمک آن دولت را در رقابت‌های درون منطقه‌ای جنوب قفقاز جلب کند (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۶۴-۱۶۵). در جایی دیگر هم وقتی هدایت‌الله خان فومنی، حاکم خودخوانده گیلان، از مقابل آقا محمد خان قاجار گریخت و به فتحعلی خان قبه‌ای پناه برد، این بار میرزا بیگ بیات با فرماندهی سپاه قبه، هدایت‌الله خان را به گیلان برگردانده در مقام سابق خود منصوب می‌کند (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۷۶). مرگ ملکه کاترین و قطع ناگهانی لشکرکشی ژنرال زوبوف به قفقاز، آن دسته از خان‌هایی را که امید به مداخله روسیه در مقابل آقا محمد خان را داشتند به وحشت انداخت و آنان دور جدیدی از اعزام سفرا به دربار روسیه را آغاز کردند. اینجا از طرف حسن خان دربندی حاجی تقی و از طرف شیخعلی خان قبه‌ای، میرزا عسگر به دربار امپراتور پاول اعزام شدند (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۸۴).

میرزا نصرالله بیگ در خان‌نشین شیروان و در دوران انتقال پایتخت خان‌نشین از شماخی به قلعه فتداغ میرزای ارشد مصطفی خان شیروانی بود (خداوردی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۰-۲۲۱). از سوی دیگر، هنگام سلطه روس‌ها بر این خان‌نشین هم، دو میرزا در ارائه اسناد و برات‌ها و مدارک معافی بیشترین همکاری را داشتند که در منابع از آنان به نام‌های میرزا حسین ناظر و میرزا محمد حسین نام برده شده

است (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 192). درباره باقی خان‌نشین‌ها حتی نام بردن از چند نفر هم به دشواری ممکن است. در خان‌نشین تالش میرزا خداوردی نقش میرزای ارشد میر مصطفی خان تالش را بر عهده داشت. بعد از او پسر میرزا خداوردی در زمان میر حسن خان تالش، متحد ایران که در نهایت اعضای خانواده‌اش به وی خیانت کردند و به ایران پناهنده شد، در دستگاه او رفت‌وآمد داشت. میرزا احمد بعدها کتاب *اخبارنامه* را درباره تاریخ خانان تالش به نگارش درآورد (خداوردی، ۱۳۸۳). در خصوص خانان ایروان تنها نام میرزا اسماعیل را در اختیار داریم که میرزای ارشد یا صاحب‌دیوان دستگاه محمد حسین خان سردار ایروان بود (Bournoutian, 1976, p. 109-110). درباره خان‌نشین شکی نام‌های میرزا جلیل و میرزا جمال را در اختیار داریم که کمی جلوتر به مقرری و مواجب آنان خواهیم پرداخت. در خان‌نشین کوچک باکو که اغلب حکومت شهر و حومه آن میان دو خان از یک خاندان تقسیم می‌شد فقط نام میرزا هادی را داریم. این میرزا هادی از طرف حسین‌قلی خان به دربار تزار پاول اعزام شده بود تا ضمن تجدید پیمان باکو با روسیه از تداوم سیاست‌های روسیه در منطقه جنوب قفقاز نیز خبر بگیرد (باکویی، ۱۹۷۰م، ص. ۱۸۴).

از این فهرست مختصر میرزایان که در هفت خان‌نشین از نه خان‌نشین جنوب قفقاز ترسیم کردیم می‌توان تا حدودی دامنه وظایف مورد انتظار از میرزایان را روشن کرد. یک میرزا در کنار مهارت‌های میرزایی می‌توانسته شاعر و منجم (پیش‌گوی) دربار خان هم باشد. از سوی دیگر برخی میرزایان در مقام فرماندهان نظامی هم به مخدوم خود ارائه خدمت می‌کردند. این موضوع با توجه به مبهم بودن شرح وظایف در دربارهای محلی و شمار محدود

برای مساحان اراضی نیز شصت کوپک برای هر سوخ زمین (واحد روسی ناظر بر میزان زمینی که یک جفت گاو در یک روز شخم زده و بذرپاشی می‌شد) که آنان برآورد می‌کردند در نظر گرفته شده بود (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 30-32).

این مالیات در شیروان به همان عنوان قلق‌پولی شناخته شده و خان تأمین آن را بر دوش دو روستای ارمنی گذاشته بود (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 202-204). در قره‌باغ به این مالیات توآمان «قلقی»، «تحویلانی» و «خدمتانه» گفته می‌شد و تقریباً تحویل هیچ مالیاتی بدون محاسبه و دریافت آن ممکن نبود. به این ترتیب «اتاقی خرجی»، «سالیانه»، «کرایه‌خانه خرجی»، «آت آراسی»، «میرزایانه»، تحویل هر باتمان کره، هر باتمان پشم، هر محموله هیزم، هر عدد گلیم، هر گاو، همگی با محاسبه و دریافت تحویلانی یا خدمتانه صورت می‌گرفت (Ermolov & Moglievskii, 2012, p. 15-19).

میرزایانه دیگر مالیاتی بود که برای تأمین دستمزد اعضای دستگاه دیوانی خان پیش‌بینی شده بود. درآمد این مالیات می‌توانست به میرزای ارشد، منشی مخصوص خان، حسابدار ارشد یا هر میرزای خدمت خان تعلق گیرد (Ermolov & Moglievskii, 2012, p. 15-19). پرداخت آن می‌توانست هم شامل روستاییان و هم شامل عشایر شود (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 202-204). در قره‌باغ برای تحویل گرفتن این مالیات در ازای هر یک تومان میرزایانه، رعایا باید پنجاه کوپک هم قلقی/تحویلانه/خدمتانه به مسئول حسابرسی می‌دادند تا پرداخت آنان ثبت شود (Ermolov & Moglievskii, 2012, p. 15-19). «ترناکلیک» که معنای گرفتن خستگی انگشتان داشت و در خان‌نشین شکی به عنوان حق‌الزحمه کاتبان (احتمالاً دون‌پایه)

وفاداران واقعی به شخص خان در فضای پرسیسیه سیاست در خان‌نشین‌ها مسئله عجیبی نبوده است. سفارت هم از دیگر وظایف محوله به میرزایان بوده است. در خان‌نشین‌هایی که هم رقابت‌های فراوانی میان خود داشتند و هم به‌شکلی تاریخی چیزی بیش از منطقه‌ای حائل میان قدرت‌های بزرگ‌تر نبودند ارسال مدام فرستاده به سمت ایران و خان‌های همسایه یا سفیر به مقصد امپراتوری‌های عثمانی و روسیه امری ناگزیر بود.

بعد از آشنایی با برخی میرزایان برجسته و شرح‌وظایف آنان مسئله بعدی اقتصاد میرزایان است؛ یعنی درک میزان موجب و مقررری آنان و چگونگی پرداخت آن. موجب میرزایان به دو صورت پرداخت می‌شد یا از طریق مالیات‌های که برای تأمین دستمزد آنان طراحی شده بود یا از طریق واگذاری تیول به آنان. از نظر مالیات‌گیری در خان‌نشین‌های جنوب قفقاز تقریباً رسم بر این بود که خان برای هر هزینه‌ای یک مالیات تعریف می‌کرد. به این ترتیب در این خان‌نشین‌ها پنجاه نوع مالیات مختلف وجود داشت که خان‌نشین قره‌باغ از نظر تنوع مالیاتی در صدر دیگر خان‌نشین‌ها قرار می‌گرفت. طبیعتاً میرزایان هم که در سه شاخه دیوان، دربار و تشکیلات دینی اکثریت را تشکیل می‌دادند یکی از هزینه‌برترین بخش‌های حکومت بودند که برای آنان مالیات‌هایی اختصاصی تعریف شده بود.

تقریباً در تمامی خان‌نشین‌ها این‌طور پیش‌بینی شده بود که دستمزد میرزایان مسئول حسابداری، مساحی و نیز مسئولان محاسبه میزان محصول و زمین را هم رعایا پرداخته کنند. از همین رو در خان‌های شکی مالیات «قلق پولی» عبارت بود از بیست کوپک از هر ده روبل محصولی که محصلان، حسابداران و مسئولان ترازوها حساب کرده و تحویل می‌گرفتند.

معنی پول مضاعفی که برای کیسه‌های حمل گندم پرداخت می‌شده یا به معنی خرید کیسه کرباس برای خزانه خان/ملک‌دار/تیول‌دار است (Ermolov & Moglievskii, 2012, p. 15-19).

جدای از موضوع‌های گفته‌شده که در جنوب قفقاز عمومیت داشت امکان تنظیم مالیات فوق‌العاده و منحصر به فرد برای تأمین هزینه‌های میرزایان منتفی نبوده است. در محال خان چوپان از خان‌نشین شیروان، مصطفی خان شیروانی مقرر کرده بود که علاوه بر همه مالیات‌های مرسوم باید ۱۰۰ روبل طلا هم از طرف کل محال تأمین شود برای پرداخت به میرزایان تحت امر خان (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 94).

میرزاهای ارشد به غیر از دریافتی‌های نقدی از خان امکان دریافت تیول و ملک را نیز داشتند. محمدعلی بیگ صاحب‌دیوان در قره‌باغ ۲ روستا و ۴ چراگاه عشایری را به عنوان تیول در اختیار داشت. در مجموع در این ۶ مسکن‌گاه ۱۱۲ خانوار ساکن بودند که از بین آن‌ها ۴۳ خانوار از هر نوع مالیاتی معاف بودند و ۱۱ خانوار هم در روستا و چراگاه‌های دیگر زندگی می‌کردند؛ اما به محمدعلی بیگ مالیات می‌پرداختند و رعیت او بودند. صورت درآمد حاصل از این ۶ مسکن‌گاه به شرح زیر بود:

اتاق خرجی (نوعی مالیات سرانه در ازای هر خانواده): ۱۹ روبل طلا/سالانه (مالیات اموال غیرمنقول و منافع آن): ۱۳ بار گندم، ۰.۵ باتمان کره، ۱ گوسفند/آت آریاسی (علوفه برای اسب‌های خان): ۳ کیسه جو/کرایه‌خانه خرجی (مالیات برای ملزومات آشپزخانه خان): ۱ بار گندم، ۲ باتمان و ۱۷ استیل کره، ۵ گوسفند، ۴۰ پول محلی در ازای یک گاو نر، ۴۰ استیل پشم گوسفند/چاپار (تأمین ملزومات مأموران حکومتی در سفر): ۲۵ روبل برای یک نفر و ۳۰ روبل نقد/هیزم (چوب برای پادگان

که وظیفه نوشتن مبالغ مالیات در دفاتر را داشتند از رعایا مطالبه می‌شد (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 30-32).

مالیات نیمه‌رسمی «رسوم» بیشتر شامل حال مأموران و دست‌نشانندگان حکومتی می‌شد. هر مقطعه‌کاری که قصد به دست آوردن امتیاز مالیاتی خاصی را داشت یا هر داروغه و یوزباشی که طمع داشت مقام خود را تمدید کند باید مالی را به خان پیشکش می‌کرد. این مال در شکی عنوان رسوم داشت (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 30-32). جدا از خان، اعضای خانواده خان، میرزاهای ارشد و آجودان‌ها [ایشیک‌آغاسی‌ها] نیز در فهرست دریافت‌کنندگان رسوم قرار داشتند (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 45).

تولید ۴۶۹ باتمان (۴۷۵۸.۳۸۲ کیلوگرم) ابریشم در شهر نوخا و ۴۴ روستای خان‌نشین شکی از نظر محاسبه و جمع‌آوری مالیات نیروی کاری فراوانی را می‌طلبید. به همین منظور برای تأمین دستمزد مأمورانی که حجم ابریشم تولیدشده را محاسبه و ثبت دیوان می‌کردند از میانه قرن دوازدهم/هجدهم مالیات «بازاریک» طراحی شد (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 30-32). در این باره هم ما فقط از وجود مالیات آگاهی داریم و از میزان و شکل دریافت آن اطلاعی در دست نیست.

در خان‌نشین‌های شکی و شیروان تولید برنج یکی دیگر از منابع درآمدی پرمزیت نسبت به دیگر خان‌نشین‌های ایرانی به شمار می‌آمد؛ از این رو در خان‌نشین شکی برای دستمزد مأموران ثبت میزان تولید برنج مزارع، مالیاتی با عنوان «وزیرلیک» طراحی شده بود (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 30-32).

دست‌آخر هم می‌توان به «جوال پولی» در قره‌باغ اشاره کرد. این مالیات، ناظر بر کیسه است، حال یا به

محلّی / درآمد غله: ۰.۵ تگار داروغگی گندم به ارزش ۷ روبل و ۲۰ کوپک به پول محلّی / توجیه (نوعی مالیات سرانه که از هر خانواده دریافت می‌شد): نقدی ۱۵ روبل و ۵۰ کوپک / مال و جهات: ۱۰ تگار داروغگی گندم، ۴.۵ تگار داروغگی جو، آنان باید ارزن هم پردازند که امسال کشت نکرده‌اند. همگی به ارزش ۱۷۶ روبل و ۴۰ کوپک پول محلّی / داروغگی: از هر ۱۴ سوخ ۲ کیس داروغگی گندم و ۱ کیس داروغگی جو، ۵۰ کوپک برای هریک از ۱۴ گاو اختصاص یافته به کشت، ۱۴ بار گاری کاه، ۱۴ جوجه و ۴۲ تخم مرغ. مضافاً روستاییان باید ۱ داروغگی تگار گندم بکارند و ۸ داروغگی تگار محصول تحویل دهند. جمعاً به ارزش ۱۹۲ روبل و ۶۲ کوپک پول محلّی.

درآمد این روستا برابر با ۱۵۱ روبل و ۷۴ کوپک بود و غیر از باج سالانه که باید به تغلیس می‌رفت تمام دیگر درآمدها به میرزا جلیل تعلق داشت (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 86)؛ اما این میزان از درآمد برای یک میرزای ارشد کافی به نظر نمی‌رسد، از همین رو سهمی از «بایراملیک» (عوارضی که در سالگرد دو عید اسلامی از طرف رعایای محال‌های قوتقاشن، خاچماز، بوم، ارش، آغداش باید به خان پرداخته می‌شد)؛ یعنی مبلغ ۲۴۰ روبل، نیز از سوی اسماعیل خان دنبلی به میرزا جلیل تعلق می‌گرفت (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 156).

دیگر میرزای ارشد در خان‌نشین شکی، میرزا جمال، روستای آقجابه‌اش در محال آلپاوت را به‌عنوان تیول دریافت کرد که صورت درآمدی آن به شکل زیر بود:

باج سالانه: ۲۱ روبل طلا، همچنین ۴ روبل و ۸۰ کوپک پول محلّی / درآمد غله: ۱ تگار و ۱۶ چیناق خانی هم گندم و هم جو؛ ۱ تگار و ۱۸ چیناق خانی برنج؛ ۶۵ روبل و ۶۸ کوپک پول محلّی / توجیه: ۲۴۸

خان و پادگان نیروهای روس): ۵۵ خروار / بیگار (کار رایگان برای خان): در روستای چمن‌لی حاتم بیگ تأمین ۵ گاو و کشت اراضی خان نزدیکی اقدام برای ۲ روز در سال. این روستا در صورت درخواست خان موظف به تأمین کارگر، گاری و حیوان بارکش است. ارزش کلی موارد گفته‌شده به روبل روسی سالانه بالغ بر ۷۳۶ روبل نقره بوده است (Ermolov & Moglievskii, 2012, p. 300-302).

درآمد میرزا جمال جوانشیر مورخ معروف و دیگر میرزای ارشد در خان‌نشین قره‌باغ ترکیبی از مالیات رسمی و اعطای تیول بود. او با مجوز خان «میرزایانه» ۵ روستا را به قرار زیر دریافت می‌کرد:

روستاهای ارمنی: تاتو، گوریس، خُندزوراک، خُندزیرستان نقد: ۱۶۴ روبل جنس: ۱۵.۵ بار گندم روستای تاتار: داش‌کسن نقد: ۲۰ روبل جنس: ۲ بار گندم (Ermolov & Moglievskii, 2012, p. 208-215-216-254-274)

در کنار میرزایانه، ۳ روستا و ۱ چراگاه عشایری با جمعیت کلی ۳۸ خانوار (۲۳ خانوار معاف) به تیول او داده شده بود تا از منافع آن بهره‌مند شود؛ البته میرزا جمال این روستاها را با برادرش شریک بود که شاید ناظر بر این است که برادر او هم میرزا بوده است.

روستاهای ارمنی: دودوکچی، یدیلی روستای تاتار: قاراجالی چراگاه: تراکمان (Ermolov & Moglievskii, 2012, p. 300-302).

میرزا جلیل که در خانات شکی، میرزای ارشد بود روستای آیدین بولاخ (ارمنی) در محال شکی را به‌عنوان تیول در اختیار داشت:

باج سالانه (سالی ۷۰۰۰ روبل طلا به روسیه، طبق قرارداد خان‌نشین شکی و امپراتوری روسیه در سال ۱۷۰۶م): ۱ روبل طلا، ۲ روبل و ۸۰ کوپک پول

امضا کرد. در مقطع دوم، خان‌نشین شکی با مرگ اسماعیل خان خوبی در ۱۲۳۴ق/۱۸۱۹م، خان‌نشین شیروان در ۱۲۳۵ق/۱۸۲۰م با فرار مصطفی خان شیروان به ایران و در ۱۲۳۷ق/۱۸۲۲م نیز خان‌نشین قره‌باغ با فرار مهدی‌قلی خان جوانشیر به ایران منحل شدند. مقطع سوم را نیز باید پایان جنگ دوم روسیه و ایران دانست که در آن خان‌نشین‌های تالش، ایروان و نخجوان به تصرف روسیه درآمدند.

بعد از سلطه روسیه بر این قلمروها اولین اقدام برای استقرار نظم جدید انتقال اطلاعات، اسناد، تعهدات و محاسبات خان‌نشین‌های سابق به تشکیلات جدید بود. طبیعتاً در این فرایند میرزاها نقشی اساسی بر عهده داشتند. برخی از میرزاها به همراه مخدومان خود به ایران گریختند؛ اما آنان که آن‌سوی ارس می‌ماندند برای ادامه فعالیت خود باید با روس‌ها همکاری می‌کردند. ژنرال یرمولف ابتدا در سال ۱۸۲۲م میرزا جمال جوانشیر را بازنشسته کرد؛ اما به واسطه نیاز ژنرال به اطلاعات معتبر از منطقه در مدت کمتر از یک سال به خدمت فراخوانده شد و در طول جنگ دوم ایران و روس دستیار ژنرال مدداف در قره‌باغ بود (جوانشیر، ۱۳۸۳، ص. ۵۹-۶۰). در خان‌نشین شیروان میرزا حسین و میرزا محمدحسین بعد از مطالبه روس‌ها، موجودی اسناد دیوانی، از جمله ۸۰ برات را در اختیار روس‌ها گذاشتند؛ باین حال روس‌ها شکایت داشتند که در ارزیابی اموال مصطفی خان شیروانی، اسناد بسیار ناچیز و مبهم‌اند. خود خان شخصاً سواد نداشت و برای همه کارها متکی بر دیوانیان خود بود. از آن‌سو نیز بخش عمده‌ای از قراردادهای شفاهی منعقد می‌شد و دو طرف قرارداد فقط مدت و مبلغ را به خاطر می‌سپردند تا عملاً سند مکتوبی در کار نباشد (Madatov & Moglievskii, 2016, p. 192). در خان‌نشین شکی حضور میرزا

روبل و ۸۰ کوپک پول محلی / مال و جهات: ۱۰ تگار داروغگی گندم و ۵ تگار داروغگی جو؛ ۳ باتمان ابریشم، به ارزش ۶۳۰ روبل پول محلی / داروغگی: ۱ کیس هم گندم و هم جو از ۳۰ سوخ زمین، ۱.۲۵ استیل ابریشم از هر ۵۰ کارگاه تولید ابریشم، ۲ باتمان کره، ۱۵ روبل به جای اسب پوشیده با نمود؛ ۲ روبل در عوض هر ۴۰ گاو که باید برای کار تأمین می‌شده است؛ ۳۰ روبل بایراملیک. همچنین، روستاییان باید ۱ تگار گندم برای داروغه بکارند (بذر توسط داروغه تأمین می‌شود) و ۸ تگار محصول هم درو کنند.

درآمد کلی این روستا بر ۵۶۵ روبل و ۶۱ کوپک بالغ می‌شد که به نظر درآمدی کافی برای یک میرزا بوده، اما اسماعیل خان حق بیگار (کار رایگان برای خان) خود را که شامل ۵ خیش چوبی با ۱۰ گاو و ۱۵ نفر مرد برای کار رایگان بود را نیز به میرزا جمال واگذاشته بود (Akhverdov & Moglievski, 2016, p. 127). درباره میرزا جلیل و میرزا جمال، حاتم‌بخشی‌های اسماعیل خان دنبلی خوبی فرزند جعفرقلی خان دنبلی خوبی می‌توانست ناشی از آن باشد که اشرافیت شکی به او و پدرش به‌عنوان خان‌های تحمیلی ازسوی روسیه نگاه می‌کردند که از سال ۱۸۰۶م در خان‌نشین آنان گماشته شده بودند و مردم از آنان با عنوان «اراذل خوبی» یاد می‌کردند (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 15)؛ بنابراین، بخشش‌های متعدد اسماعیل خان در واقع سیاستی در مسیر تحکیم پایه‌های سست حکومت خودش بود.

خدمت به سلطه روسیه

روسیه در سه مقطع تسلط خود را بر خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز تکمیل کرد. ابتدا با خان‌نشین‌های قره‌باغ در ۱۲۱۹ق/۱۸۰۵م، شیروان در ۱۲۱۹ق/۱۸۰۵م و شکی در ۱۲۲۰ق/۱۸۰۶م قراردادهای اعلام تابعیت

تدوین و به روس‌ها ارائه کرد (Mirza Adigözal Beg, 2004, p. 12-13). کریم آقا فاتح نیز تاریخ خان‌نشین شکی را تدوین کرد. این اثر گزارشی بسیار اجمالی و تا حدودی به هم‌ریخته درباره تاریخ این خانات است که به درخواست روس‌ها (احتمالاً ژنرال یرمولف) در سال ۱۲۴۴ق/۱۸۲۹م تدوین شده است. میرزا یوسف نرسس، دیگر میرزا، شایسته اشاره در این مقوله است. هرچند او تازه بعد از پایان دور دوم جنگ‌های روسیه با ایران از مخدوم سابق خود، امیر خان سردار جدا شد و به روس‌ها پیوست؛ بنابراین نمی‌توان او را میرزایی محلی دانست؛ اما او هم به سفارش روس‌ها دست به نگارش تاریخ زد. کتاب او با عنوان تاریخ صافی درباره تاریخ قره‌باغ به درخواست پرنسس اوربلیانی حاکم داغستان تدوین شد در زمانی که نرسس در خدمت این اشراف‌زاده روس خدمت می‌کرد (Mirza Adigözal Beg, 2004, p. 14). در کنار منابع یادشده، گلستان ارم عباسقلی آقا باکوبی و اخبارنامه میرزا احمد بن میرزا خداوردی نیز کم‌وبیش در پاسخ به کنجکاوی روس‌ها درباره گذشته منطقه تدوین شدند؛ چنان‌که از دیوان‌سالاران ایرانی انتظار می‌رود همه این منابع، مگر قره‌باغ‌نامه میرزا ادی‌گوزل بیگ، به زبان فارسی تدوین شدند.

نتیجه‌گیری

ساختار حاکمیتی خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز نمونه کوچکی از ساختار حکومت صفوی بود. از پی همین واقعیت، زبان طبقه نخبه و حاکمه این خان‌نشین‌ها حتی تا پایان قرن نوزدهم میلادی هم عمدتاً فارسی باقی ماند. نظام دانش در این منطقه اغلب از ایران تغذیه می‌شد؛ چنان‌که رسم بر این بود که افراد تحصیلات مقدماتی را در خود منطقه سپری می‌کردند، سپس برای حضور در مدارس به رشت،

جلیل باعث شده بود روس‌ها از فرایند انتقال رضایت نسبی داشته باشند. میرزا جلیل از زمان محمدحسن خان نایینا (قبل از ۱۸۰۶م) در دیوان شکی مشغول خدمت بود و میزان وظیفه‌شناسی و صداقت او از نظر روس‌ها وی را به شخصی عزیز و نایاب میان «ایرانی‌ها» تبدیل کرده بود (Akhverdov & Moglievskii, 2016, p. 43)؛ البته هدف روس‌ها در این جستجوها بیشتر اقتصادی بود و می‌خواستند ملک یا منبع درآمدی از قلم نیفتد و به همین خاطر هم، خود آنان چندین پیمایش محلی را در همان دهه ۱۸۲۰م درباره همه منابع مالی و مادی خان‌نشین‌ها به انجام رساندند (نک: Madatov & Moglievskii, 2016; Akhverdov & Moglievskii, 2016; Merlini et al., 2016).

بعد از انتقال اسناد و مدارک حکومتی، خدمت دیگری که روس‌ها از میرزایان توقع داشتند ارائه اطلاعات درباره گذشته نزدیک منطقه و روابط میان خان‌نشین‌های ایرانی بود. میرزا جمال جوانشیر به ابتکار شخصی تاریخ قره‌باغ را بین سال‌های ۱۲۴۰ق/۱۸۲۵م تا ۱۲۵۹ق/۱۸۴۴م تدوین کرده بود؛ اما وقتی آن را عرضه کرد که ورونسفس، فرماندار کل قفقاز، وی را مأمور نگارش تاریخی درباره قره‌باغ کرد. میرزا جمال هم کتابی را که آماده بود با افزودن فرازهایی که خوشایند روس‌ها باشد در سال ۱۲۶۳ق/۱۸۴۷م به ژنرال تقدیم کرد (جوانشیر، ۱۳۸۳، ص. ۵۹-۶۰). میرزا ادی‌گوزل بیگ که در سال ۱۲۴۵ق/۱۸۳۰م بازنشسته شده بود در سال ۱۲۶۱ق/۱۸۴۵م از سوی معاون فرماندار کل قفقاز، سرهنگ میخائیل کولیوباکین دعوت شد تا تاریخی راجع به قره‌باغ به نگارش درآورد. او نیز قره‌باغ‌نامه خود را درباره تاریخ این سرزمین در حدفاصل بر تخت نشستن نادرشاه افشار تا قرارداد ترکمانچای

منابع

باکویی، عباسقلی آقا (۱۹۷۰م). *گلستان ارم* (به‌اهتمام عبدالکریم علی‌زاده و همکاران). علم.

تربیت، محمدعلی (۱۳۷۷). *دانشمندان آذربایجان* (غلامرضا طباطبایی مجد، مصحح). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

جوانشیر، میرزا جمال (۱۳۸۲). *تاریخ قره‌باغ* (حسین احمدی، مصحح). وزارت امور خارجه.

خداوردی، میرزا احمد (۱۳۸۳). *اخبارنامه*. وزارت امور خارجه.

رویمر، هانس روبرت (۱۳۷۹). *جانشینان تیمور در تاریخ ایران دوره تیموریان: پژوهش از دانشگاه کمبریج* (یعقوب آژند، مترجم). جامی.

شاو، استانفورد جی. (۱۳۷۰). *تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید* (محمود رمضان‌زاده، مترجم؛ ج. ۱). آستان قدس رضوی.

شیروانی، جمال خلیل (۱۳۷۵). *نزهه المجالس* (محمدامین ریاحی، مصحح). علمی.

قره‌باغی، میرزا یوسف (۱۳۹۰). *تاریخ صافی* (به‌کوشش حسین احمدی). مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر.

مجتهدزاده قره‌باغی، میرزا صدرا (۱۳۷۳). *ریاض العاشقین* (یحیی خانمحمدی، مصحح). آفرینش.

مولایی، عادل (۱۳۹۹). *فرزندگان قفقاز* (شرح حال ۸۲۵ شخصیت علمی، معنوی و فرهنگی قفقاز). دارالحدیث.

میر جعفری، حسن (۱۳۷۵). *تاریخ تحولات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان*. دانشگاه اصفهان و سمت.

نواب، میر محسن (۱۹۱۳م). *تذکره نواب*. ارواح‌اف.

اردبیل، قم و اصفهان عزیمت و نهایتاً برای مدارج عالی اجتهاد به عتبات سفر می‌کردند. نظام آموزشی این مناطق هم پُر بود از کتاب‌هایی چون *ترسل*، جامع عباسی و *کشکول* شیخ بهایی. از میان کسانی که تحصیلات مدرسه و حوزه را به اتمام می‌رسانند برخی روحانی می‌شدند و اغلب به کسوت میرزایی درمی‌آمدند- برخی نیز اصول میرزایی را در دیوان شاهی اردبیل آموزش دیده بودند. در نهایت میرزاهای می‌توانستند در سه شاخه دولتی، یعنی دیوان، دربار، تشکیلات مذهبی و یک شاخه خصوصی، یعنی دفاتر بهره‌برداران خصوصی (مقاطع کاران و اجاره‌کنندگان مالیات‌ها) جذب شوند. از میرزایان انتظار می‌رفت ادبیان چیره‌دست، مسلط به خط سیاق، دارای مهارت در مذاکره، برخوردار از دانش نجوم و در مواقعی هم دارای توان نظامی‌گری باشند. مواجب این میرزایان از دو طریق تأمین می‌شد، یکی پیش‌بینی مالیات‌های اختصاصی مانند میرزایان، قلقلی/تحویلانی/خدمتانه، وزیرلیک، ترناکلیک، رسوم، بازارلیک و احتمالاً جوال پولی. مسیر دیگر واگذاری زمین به این میرزایان در شکل ملک یا تیول که می‌توانست شامل روستا یا چراگاه‌های عشایری باشد. معمولاً مجموع درآمد میرزایان ارشد از سالانه ۵۰۰ روپل روسیه کمتر نمی‌شد. پس از سقوط خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز برخی از میرزایان با مخدومان خود به ایران آمدند و آنان که باقی ماندند تحت حکومت روسیه به خدمت خود ادامه دادند. این گروه دوم به دو شکل عمده به روس‌ها خدمت کردند. یکی انتقال اسناد و مدارک، به‌ویژه اسناد درآمدی به روس‌ها که به آنان کمک می‌کرد حداکثر درآمد ممکن را از خان‌نشین‌ها کسب کنند. دیگری تدوین رساله‌هایی درباره تاریخ خان‌نشین‌های منطقه که به خواست روس‌ها و برای بهبود شناخت آن‌ها از خان‌نشین‌ها صورت می‌گرفت.

References

- Akhverdov & Moglievskii (2016). *The 1819 Russian Survey of the Khanate of Sheki [Shakki]: A Primary source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to Its Annexation by Russia* (G. A. Bournoutian, Ed.). Mazda.
- Baku'i, A. (1970). *Golestan-e Eram* (A. Alizadeh, Ed.). Elm. [In Persian]
- Bournoutian, G. A. (1976). *Eastern Armenia on the Eve of the Russian Conquest: The Khanate of Erevan Under the Governorship of Hoseyn Qoli Khan Qajar 1807-1827*" [Doctoral, Dissertation, University of California]. Proquest. <https://B2n.ir/ht7111>
- Bournoutian, G. A. (1992). *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule: 1795-1828*. Mazda.
- Bournoutian, G. A. (2001). *Armenians and Russia (1626-1796) A Documentary Record*. Mazda.
- Ermolov & Moglievskii (2012), *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province; A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century* (G. A. Bournoutian, Ed.). Mazda.
- Gharabaghi, M. Y. (2010). *Tarikh-e Safi* (H. Ahmadi, Ed.). Mo'asese-ye Motaleat-e Tarikh-e Mo'aser. [In Persian]
- Javanshir, M. J. (2001). *Tarikh-e Gharabagh*, (H. Ahmadi, Ed.). Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Khodaverdi, M. A. (2002). *Akhbar-name*. Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Madatov & Moglievskii (2016). *The 1820 Russian Survey of the Shirvan province: A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to Its Annexation by Russia* (G. A. Bournoutian, Ed.). The E. J. W. Gibb Memorial Trust.
- Manz, B. F. (2007). *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*. Cambridge University Press.
- Mirja'fari, H. (1995). *Tarikh-e Tahavolat Siyasi, Farhangi va Ejtema'i Iran dar Dore-ye Teymurian* (the History of Political, Cultural and Social Developments of Iran in the Timurid Era). University of Isfahan Press and Samt. [In Persian]
- Mirza Adigözal Beg (2004). *Karabagh-name*. In G. A. Bournoutian (Trans.), *Two Chronicle on the History of Gharabagh*. Mazda.
- Mojtahedzadeh Gharabaghi, M. S. (1993). *Riaz al-A'sheghin* (Y. Khanmohammadi, Ed.). Afarinesh. [In Persian]
- Molla'I, A. (2019). *Farzanegan Qafqaz (Sharhe Hale 825 Shakhsiat-e Elmi, Ma'navi va Farhangi Qafqaz)* (Wisemen of the Cuacaus (Biography of 825 Scientific, Spiritual, and Cultural Figures of the Caucasus). Dar al-Hadis. [In Persian]
- Navab, M. M. (1913). *Tazkare-ye Navab. Orujov*. [In Persian]
- Petrushevsky, I. P. (1949). *Ocherki po istorii feodal'nykh otnoshenii v Azerbaidzhane i Armenii v XVI-nachale XIX v*. Leningrad.
- Roemer, H. R. (1990). *Timur's Successors in the History of Iran during the Timurid Period: Research from the University of Cambridge* (Y. Ajhand, Trans.) Jami. [In Persian]
- Shaw, S. J. (1990). *Tarikh-e Emperatori Osmani va Turkiye-ye Jadid* (History of Ottoman Empire and Modern Turkey) (M. Ramazan-zadeh, Trans.; Vol. 1). Astan Qods Razavi. [In Persian]
- Shirvani, J. K. (1997). *Nozhat-al Majales* (M. A. Riyahi, Ed.). Elmi. [In Persian]
- Merlini, S., Grigori'ev, S., Shopen, & Petrikov (2016). *The 1829-1832 Russian Surveys of the Khanate of Nakhichevan (Nakhjavan): A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Prior to its Annexation by Russia* (G. A. Bournoutian, Ed.). Mazda.
- Tarbiat, M. A. (1998). *Daneshmandan-e Azarbayjan: Scholars of Azarbaijan* (G. Tabataba'i Majd, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]